

Bijlage VWO
2019

tijdvak 1

Fries

Tekstboekje

Neoliberalisme: de ideale sûndebok

(1) Noch nea hawwe wy sa'n soad wolfeart kend en dochs hawwe wy nea sa ûngelokkich west. Wy wurde siik troch prestaasjetwang en 5 konkurrinsjesucht. De twang om te genietsjen makket dat wy ús depressyf, útblust en fan hûs en hiem ferdreaun fiele. De sosjale weefsels falle útinoar, ús identiteit wurdt dize- 10 nich. Us jongerein is balstjurrich en wol net om lyk. De krisis wreidet him út, it tal minsken dat himsels fan kant makket, wurdt grutter. De swakken wurde fertrape troch de sterken, 15 wylst harren de depresjes en burn-outs oermânsk wurde. Wêr komt dat ûnheil yn de maatskippij allegear wei? Hokker bok kin de skuld fan sa'n soad sûnden drage?

(2) De Gentske heechlearaar en psycho-analytikus Paul Verhaeghe rekkenet yn syn boek *Identiteit* ôf mei de pessimisten en de sûndeboktinkers. Us tiid is, sa skriuwt er, "in 25 konstante heechmis foar ûnheilsprofeten en populistyske politisy", dy't stomme graach krimmenearje oer de kwalen fan de moderne maatskippij. Sy wenje, hiel nostalgysk, yn in 30 ferline dêr't de noarmen en wearden noch yn triomfearren, doe't de mienskip noch hecht wie en de minsken respekt foar inoar hienen. Neffens Verhaeghe fine sokke 35 pessimisten altyd wol in sûndebok dy't opdraaie kin foar al it moderne kwea.

(3) In dúdlike feroardieling fan sûndeboktinken en maklik kultuer- 40 pessimisme: ik kin net oars as it dêr fan herte mei iens wêze. Dochts docht dy gjalp fan Verhaeghe iroanysk oan.

Wa't syn betooch fierder lêst, sil mei tanimmende fernuvering nei de 45 oanbelangjende passaazje weromblêdzje. Mei deselde fûleindigens dêr't Verhaeghe ôfweeft mei de kultuerpessimisten ("ôfwaaid praat, koartsichtich") folget yn it ferfolch fan 50 syn boek in jammerklacht sûnder ein tsjin de moderne maatskippij. Verhaeghe is dan ek in libjende paradoks. Wat gystener as er him ôfset tsjin de kultuerpessimisten, wat 55 mear oft er syn affiniteit mei harren ferriedt. Syn betooch tsjin it sûndeboktinken yn syn eigen boek is krekt it dúdlikste foarbyld dêrfan.

(4) De bok fan tsjinst hyt by 60 Verhaeghe 'neoliberalisme', in alles ferneatigjende ideology dy't neffens him trochkrongen is yn alle dielen fan de maatskippij. Mar wat hâldt dat neoliberalisme krekt yn? In dúdlik 65 antwurd bliuwt Verhaeghe ús skuldich.

(5) De pylders fan it neoliberalisme binne yndividuële kompetitiviteit, frije hannel en desintralisaasje. De 70 ideeën dêroer binne yn de jierren tachtich fan de foarige ieu yn in oantal lannen yn praktyk brocht. Dêrfoar wie der in tiidrek fan sterke oerheden en fan in sintralisearre 75 ekonomy, dat oan de ein fan de jierren santich laat hie ta in stagnearjende groei, hege wurkleazens en ynflaasje. Troch allerhanne regels ôf te skaffen soarge it neoliberalisme 80 oan de ein fan de tweintichste ieu foar in tal belangrike frijhannelsakkoarten en foar in frije merk. Dy deregulearring late op syn bar ta út de hân rinnende spekulaaasje, in

85 almar oangroeiende sjippebel, dy't yn
2008 lang om let útinoar spatte.
(6) Yn it ljocht fan de hjoeddeistige
ekonomyske krisis wurdt mei de term
'neoliberalisme' ornaris doeld op de
90 ûntspoaringen fan de ekstreme
frijmerk-ideology. Opposysje tsjin it
neoliberalisme komt sawol út de
loftse hoeke as út dy fan populistysk
rjochts. Klassike liberalen fine it
95 neoliberalisme dan wer in sykliske
ôfwiking fan it oarspronklik liberalis-
me, omdat it de frije merk en de
yndividuële kompetysje ferhearliket
ta skea fan liberale grûnwearden as
100 rjochtfearnichheid en solidariteit.
(7) Wa't striidt tsjin it neoliberalisme,
striidt sûnder tsjinstanner. Oars as by
ideologyen as sosjalisme en nasjona-
lisme hat it neoliberalisme gjin
105 selsferklearre oanhingers. Fijannen
hat it lykwols by de rûs. De term
'neoliberalisme' hat hjoed-de-dei in
net út te wiskjen negatyf bylûd. It
foarheaksel 'neo' suggerearret yn 'e
110 regel dat in efterhelle tinkwize yn in
oar foarkommen opdûkt, of dat it giet
om in ferbastering fan de oarspronk-
like en suvere foarm. Neoliberalisme
is dus âlde, of, sa't men wol,
115 fersuorre wyn yn in flesse mei in
moai, nij etiket.
(8) It neoliberalisme hinget neffens
Verhaeghe de yllúzje oan fan de
folsleine maakberheid fan it yndividu,
120 mar it wol tagelyk werom nei in
'natuersteat', dêr't elkenien striidt mei
elkenien. It kultivearret de
'slachtofferrol' en wol de minske
frijpleitsje fan alle skuld (it sit yn myn
125 DNA, ik kin der neat oan dwaan), mar
it stelt ús tagelyk hielendal
ferantwurdlik foar ús eigen dieden en
prestaasjes. Neoliberalisme stiet foar
in 'kontrôlesysteem' sûnder wjergea
130 mar ek foar in siikmeitsjende frijheid.
It stiet foar 'oanhâldende feroaring'

en sosjale mobiliteit, mar tagelyk foar
in 'statske klassemaatskippij' mei in
net te berikken elite. Us neoliberale
135 maatskippij makket fan kriminelen
psychiatryske pasjinten, mar tagelyk
makket dy fan minsken mei
psychyske kwalen kriminelen, fynt
Verhaeghe. Wêr moat dat hinne?
140 **(9)** Foar wa't mei in hammer swaait,
sjocht alles der út as in spiker.
Dêrmei is net sein dat Verhaeghe
gjin inkelde spiker op de kop slacht.
Mar elke anekdoate wurdt útfargerutte
145 ta in generalisaasje oer de hiele
maatskippij. In toanbyld fan dat
soarte fan wietefingerwurk is syn
argumint dat 'loser' hjoed-de-dei it
wichtichste skelwurd op it boarters-
150 plak is. It ûnderwiis is dus ferjûn fan
neoliberalisme en prestaasjetwang.
Op hoefolle pleinen hat Verhaeghe
soks by learlingen heard en oer
hoefolle generaasjes? Hoe wit er dat
155 it net de safolste anglofile rite is? Hat
er itselde ûndersyk dien nei wurden
as 'sucker' (hiel gewoan yn myn tiid),
'sokses', 'slemyl' (in 19de-ieusk
Jiddysk wurd), 'suffert', 'sloppeling'?
160 Espeltsjes bern foarmje sûnt tiden in
sosjale mikrokosmos, in somtiden
hurde learskoalle foar wat harren yn
it folwoeksen libben te wachtsjen
stiet. Wa't tinkt dat rivaliteit, pestge-
165 drach en sosjale pikoarder by bern
betinksels binne fan ús neoliberale
bestel, hat benammen lêst fan in
swak ûnthâld. Lit ús pestgedrach
oanpakke, mar lit ús alderearst de
170 krechte diagnoaze stelle.
(10) In oar âld sear dêr't Verhaeghe
op hammeret, is dat wolfeart net
needsaaklik liedt ta gelok. Mar dat de
westerske minske him noch nea sa
175 striemin field hat, lykas er hawwe
wol, is der fier by troch. Dat wurdt
tsjinsprutsen troch ynternasjonale
statistiken oer gelok en tefredenheid.

180 Dochs komme wolfeart en gelok net
alhiel mei inoar oerien. In earste
ferklearring is de ekonomyske wet
fan it minder tanimmende grinsnut:
as dyn rykdom grutter wurdt, wurdt it
185 subjektive surplus fan noch mear
rykdom minder. De psychologyske
mearwearde fan in leanopslach fan
200 euro is folle grutter as men 1500
euro fertsjinnet as dat it gefal is by
4000 euro. Miskenning fan soksoarte
190 effekten kin in grutte ôfdijer foar
immen wêze: mear wolfeart bringt net
de ferwachte geloksilligens mei.
Twad witte wy dat de keppeling fan
wolfeart en gelok foar in grut part
195 sosjaal bepaald wurdt. De
Amerikaanske essayist Menckens
omskreau rykdom sa: "Elk ynkommen
dat op syn minst hûndert dollar heger
is as it ynkommen fan de man fan de
200 suster fan jins frou." Wy mjitte ús
libbensstandert ôf neffens dy fan
buorlju, freonen of kollega's. Dat is
gjinn útfynst fan it neoliberalisme, mar
in ferspijde eigenskip fan ús sosjale
205 diersoart: slij nei status wêze, komt
ek foar by primitive mienskippen.
Grutte ynkommensûngelikensens
fiert nei sosjale ûnrêst en makket
minskens ûngelokkich.
210 **(11)** De litany fan Verhaeghe tsjin
syn neolibérale sûndebok is sa
sûnder ein dat dy krekt yn syn
tsjindiel keart. Fan de weromstuit
begûn ik hast te ferjitten dat ik dochs
215 wier wol guon fan syn soargen diel.
Lit ús bygelyks de ynklaukultuer en

begearte yn it bankwêzen oanpakke
en de ferdoarne keppeling fan
bonussen oan koartermyndoelstel-
220 lingen teneate dwaan. De problemen
binne reëel, mar hawwe se wat mei
inoar út te stean? De ferlieding is
grut om se op de rêch fan de
sûndebok te laden. Dat is te maklik
225 en besparret ús lestige nuânsen.
(12) By elk nij boek fan Paul
Verhaeghe skimeret Freud¹⁾ der op
de eftergrûn wol hieltyd minder troch-
hinne. Dochs kin de ûndergeande
230 sinne in lang skaad smite. *Yn Das
Unbehagen in der Kultur* út 1929
makke Freud bekend wêrom't de
moderne minske neffens him ûnge-
lokkich is: syn seksuële en agressive
235 driften wurde aloan ûnderdrukt troch
de maatskippij, dy't him twingt ta
seedlikheid. Anno 2012 sit de minske
noch hieltyd net lekker yn it fel, ek al
is it biologysk determinisme fan
240 Freud út de moade. By Verhaeghe
komme siikmeitsjende driften yn it
plak fan ûnsichtbere krêften. O tem-
pora, o mores! Oftewol: O tiden,
o seden!, lykas Cicero yn de Aldheid
245 ek al plachte te sizzen.
(13) Yn al dy yntellektuële
tinkgewoanten, mar ek yn syn
wurchmeitsjend kultuerpessimisme,
lit Verhaeghe him kenne as in wiere
250 erfgenamt fan Freud. Yn de Bibel stie
it al: de sûnden fan de heiten wurde
ferhelle op de soannen. Of meitsje
wy no fan Paul Verhaeghe ús
sûndebok?

naar: Maarten Boudry, Trouw, 8 december 2012

noot 1 Sigmund Freud (1856-1939) is de grûnlizzer fan de psycho-analyze.

De myte fan it eigenbelang

Mark van Vugt, evolusjonêr psycholooch en heechlearaar oan de Vrije Universiteit Amsterdam, wol hawwe dat de resinte krisis in gefolch is fan in ferkeard minskyld. De minske wurdt net allinnich dreaun troch eigenbelang mar ek troch sosjale ynstinkten.

(1) Hy mocht de jierlikse bonussen útkeare. It wie yn de finansjele gloarjejierren, begjin dizze ieu, doe't de banken harren omfoarmen fan plakken dêr't men feilich jins sparjild bewarje litte koe ta ynvestearringsbanken mei nuodlike portefúljes fan oandienen, derivaten, obligaasjes en ûnreplik goed. De nije lichtung bankiers fertsjinne tonnen jild troch te spekularjen mei it jild fan jo en gâns oaren. In kollega-psycholooch fan my wurke as personielsmanager yn it Nederlânske bankwêzen. In bonus fan meardere jiersalarissen wie gjin útsûndering. Nea krige er in betankje as er de bonussen ferparte. It iennige dat de bankiers fregen, wie hoefolle oft oaren krigen. Slim teloarsteld troch dy mentaliteit wurket er no op ús ôfdieling psychology oan de Vrije Universiteit yn Amsterdam en jout er ûnderwiis oer bedriuwsetyk.

(2) It is yntiid al wer mear as fiif jier lyn dat de wrâldwide ekonomyske krisis yn de Feriene Steaten begûn. Dy hat him ferspraat nei alle úthoeken fan de wrâld. Benammen ek yn Europa wurde de effekten troch hast elkenien field. Der wurdt wakker besocht om ekonomyske konklúzjes út de krisis te lûken, mar op syn minst sa wichtich binne de psychologyske lessen oer hoe't merken en bedriuwen wurkje en hoe't minsken dêryn funksjonearje. Of krekt net funksjonearje. De krisis is it

gefolch fan in ferkeard, of alteast ûnfollein, minskyld dat spitigernôch yn stân hâlden wurdt troch beliedsmakkers en harren ekonomyske adviseurs. It toanoanjouwende model is dat fan de homo economicus, de minske dy't beslissingen nimt op basis fan it rasjonele eigenbelang.

(3) Stjoerd troch in ûnsichtbere hân – dy fan de merk – soe it neistribjen fan eigenbelang automatysk ta de bêste resultaten foar elkenien liede. De Britske filosoof Adam Smith skreau dat yn 1759 sa: “De riken wurde laat troch in ûnsichtbere hân, dy't soarget foar sawat deselde ferdieling fan libbensbehoeften as de ferdieling dy't der wêze soe yn it gefal dat de ierde yn gelikense partsjes ûnder alle bewenners opdield west hie om sadwaande – sûnder opsetsin en sûnder erch – it bêste foar de maatskippij as gehiel op te smiten.”

As wy mei de kennis fan no sjogge nei de resinte finansjele krisis, is dat idee net langer út te hâlden. Wannear't egoïsme en ynklauwerij oerhearskje, hat lang om let de hiele maatskippij dêr fan te lijen.

(4) Dat is gjin ferrassing foar kenners fan wurk fan in oare Britske wittenskipper, de evolúsjebiolooch Charles Darwin. It is nammentlik de hân fan Darwin dy't de merk bestjoert en net dy fan Smith. Wy binne biologyske organismen ynstee fan ekonomyske. Earder as in

75 kompetysje tusken ferskillende
eigenbelangen is de ekonomy in
darwinistyske striid dêr't organisaas-
jes, krekt as dieren en planten, mei
inoar yn konkurrearje en allinnich de
80 sterksten oerlibje, de survival of the
fittest.

(5) Dy fyzje wurdt ek ûnderskreaun
troch ekonomyske wittenskippers út
de tweintichste ieu lykas de
85 Amerikaanske neoliberaal Milton
Friedman en de Britske histoarikus
Niall Ferguson: "De natuerlike
seleksje sil hiel hurd ôfweve mei de
swakste ynstellingen yn de merk dy't,
90 sa't it klisjee hawwe wol, opfretten
wurde troch de sterksten." Dy striid
om it bestean wurdt soms sichtber.
Sa beloofde Steve Jobs neat minder
as in 'termonukleêre oarloch' doe't
95 Google Android, software foar
mobylytsjes, op de merk brocht.
Android like neffens him op de
software fan Apples iPhone en hy
soe alles dwaan om de konkurrinsje
100 te ferneatigjen.

(6) De moderne evolusjonêre
wittenskip jout in mear nuansarre
byld oer ekonomysk gedrach. De
merk is nammentlik net op it foarste
105 plak it resultaat fan striid tusken
yndividuën mar tusken groepen. By
eintsjebeslút binne it de bêst
organisearre groepen dy't oerlibje -
de rest giet telider. Dat wurdt yn de
110 biology ek wol groepssleksje
neamd, de idee dat de darwinistyske
kompetysje him boppedat ôfspilet op
it nivo fan groepen, dêr't groepen mei
de bêste gearwurkers en bêste lie-
115 ders de bêste resultaten by opsmite.
Dy sille it lang om let better dwaan as
groepen dy't besteane út in soad
talintearre, mar ikkige yndividuën.

(7) De kennis oer groepssleksje hat
120 ek wichtige konsekwinsjes foar it
tinken oer ekonomy. As lid fan in

ynternasjonaal team fan evolusjonêre
wittenskippers, mei ekonomen,
biologen en psychologen, ûnder
125 lieding fan bioloog David Sloan
Wilson, haw ik de lêste jierren wurke
oan in model dat ekonomysk gedrach
better foarseit as dat dêr't ekonomen
ornaris mei wurkje. Yn dat nije model
130 stiet homo sapiens sintraal ynstee
fan homo economicus.

(8) Us útgongspunt is dat de minske
net allinne dreaun wurdt troch
eigenbelang, mar ek troch sosjale
135 ynstinkten. Dy binne yn de minsklike
evolúsje foarme doe't ús foarâlden as
jager-samlers yn lytse egalitêre
groepen libben op de savanne yn
Afrika. (Dat tiidrek beslacht 99
140 prosint fan de tiid dy't de minske op
ierde trochbrocht hat; mar 1 prosint
fan dy tiid libje wij yn doarpen en
stêden.) De bêste oerlibbingsstratgy
yn dy omjouwing wie om gear te
145 wurkjen en om de krapte oan middels
te ferdielen. Ynklauberij en
machtsferskillen waarden ûnderdrukt,
omdat dy skealik wienen foar it
fuortbestean fan de groep, dus foar
150 alle leden. De minske funksjonearret
dus fan natuere yn groepsferbân.

(9) As ekonomen, politisy en analitisy
beweare dat de minske yn oanlis
rjochts oriïntearre is, dan binne sy
155 dêr mis mei. De minsklike skiednis lit
sjen dat de minske fan natuere
earder links is. Pas neidat de sosjale
strukturen ferdwûn binne, krijt it
eigenbelang de oerhân. Undersyk
160 toant oan dat minsken yn oanlis
wend binne om gear te wurkjen. Wy
litte twa minsken in
ûnderhannelingsspul spylje. De iene
dielnimmer moat 10 euro ferdielje
165 tusken himsels en de oare. Dy oare
persoan is anonym en dy kin it
oanbod akseptearje of wegerje. Mar
as er wegeret, krijt net ien fan beiden

wat. Wat soenen jo yn sa'n gefal
170 dwaan? It rasjonele oanbod is 1
euro, mar de tsjinpartij wegeret dat
bod eins altyd omdat er dat uteraard
net earlik fynt. De útkomst is meastal
in ferdieling yn 6-4 of 5-5. Rjochtfear-
175 dichheid en earlik dielen binne dus
wichtiger motiven as finansjeel
eigenbelang.

(10) En dan is der noch oar
psychologysk ûndersyk, dat sjen lit
180 dat machtsferskillen it empatysk
fermogen ûnderdrukke. De baas kin
him domwei net ynlibje yn de
situaasje fan de ûnderskikte. "Tink
oan in situaasje dêr'tsto de macht oer
185 oaren yn hiest. Skriuw no mei in stift
de letter E op dyn eigen foarholle."
Der binne twa manieren om dy letter
op dat plak op te skriuwen: út de oar
wei sjoen of út dysels wei besjoen,
190 dus yn spegelbyld foar de oar, mar
yn dat lêste gefal kin de oar de letter
net lêze. No docht bliken dat minsken
de E faker ferkeard op 'e foarholle
skriuwe as men har tinke lit oan
195 macht. Konklúzje: macht ferminderet
it fermogen om jin yn te libjen yn de
oar.

(11) Al mei al is de ekonomyske
krisis it gefolch fan in belied dêr't
200 stelselmjittich ûnderstek yn dien
wurdt oan de minsklike sosjale
ynstinkten. It eigenbelang fan
ynindividuën waard te wichtich,
konkurrinsje tusken groepen waard
205 gjin acht mear op slein. Nim de
ynkommensferskillen binnen
bedriuwen. De trochsnee
Amerikaanske topman (Chief
Executive Officer) fan in beursnotear-
210 re bedriuw fertsjinne yn 2006, dus
flak foar de krisis, likernôch 180 kear
it bedrach fan de trochsnee wurkjou-
wer yn syn bedriuw. Ferskillen yn
ynkommen fergrutsje machtsferskil-
215 len en ferminderje solidariteit en

ynlibbingsfermogen. It personiels-
belied wie net minder desastreus.
Foar de krisis waarden foar topfunk-
sjes stelselmjittich minsken (lês:
220 manlju) selektearre mei narsistyske
en soms sels psychopatske trekjes.
Dy 'Snakes in Suits' moasten harren
organisaasjes konkurrearjender
meitsje, mar faak jagen se dy de
225 grûn yn troch net-tastiene finansjele
risiko's en mispleatste bonussen.
(12) Enerzjybedriuw Enron is it bêste,
of eins it minste, foarbyld. Ynspirear-
re troch de homo economicus en op
230 oanstean fan foaroansteande buro's
as McKinsey stie Enron bekend om
syn ferneamde talintedagen, dêr't it
besocht om de bêste en meast
kompetitive studinten fan
235 prestisjeuze MBA-programma's
binnen te heljen. Nei yntegriteit of
gearwurkingsfeardichheden waard
net sjoen. Dat wurdt ek wol de
talintemyte neamd: de idee dat it in
240 organisaasje fansels goed giet as dy
foltroppe wurdt mei talinten. De wrâld
fan wittenskip en dy fan sport litte it
tsjindiel sjen. Dat Enron einlings nei
gichem gie oan in kultuer fan list,
245 bedroch, ynklauwerij en fraude
hoegde nimmen te fernuverjen.
(13) Banken, bedriuwen, korporeaas-
jes en oerheden binne by eintsjebel-
slút ûnderútgien omdat se leauden yn
250 de ûnsichtbere hân fan Adam Smith
en de myte fan it eigenbelang. It is de
heechste tiid foar in folsleine feroa-
ring yn ús ekonomysk en polityk
tinken: de minske moat sjoen wurde
255 sa't er is, as in sosjaal en moreel dier
dat it bêst ta syn rjocht komt yn lytse,
relatyf egalitêre sosjale struktueren,
dêr't dominânsje, narsisme en
ynklauwerij yn neutralisearre wurde
260 kinne. Homo sapiens dus ynstee fan
homo economicus. Dêrmei rekken
hâldend hie myn kollega-psycholooch

faaks it neikommende foarstelle
moatten oan de lieding fan de bank:
265 “As jimme bonussen wolle, dan
moatte jimme dy mei-inoar fertsjinje.

Elk team dat syn targets helle, krijt in
bonus, dy't earlik ferparte wurde
moat ûnder alle meiwurkers.”

naar: Mark van Vugt, de Volkskrant, 14 september 2013

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.